

ФОРМУВАННЯ АРХІВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У СТРУКТУРІ ІНФОРМАЦІЙНО-ОБЛІКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У 1920-х — НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

У статті досліджується процес формування архівних підрозділів у структурі інформаційно-облікового забезпечення радянських органів державної безпеки у 1920-х – початку 1930-х рр. Їх основним завданням було формування, обліку, зберігання і первинна тематична розробка матеріалів органів державної безпеки.

Ключові слова: органи державної безпеки, архів, ВНК, ДПУ, тематична розробка, обліково-статистичний відділ.

У сучасних дослідженнях історії України радянської доби активно використовуються документи органів державної безпеки СРСР та УСРР – УРСР. Це цілком закономірно, зважаючи на всеохоплюючий контроль співробітниками ВНК – ОДПУ – НКВС – МДБ – КДБ всіх сфер життєдіяльності радянського суспільства.

За вказівкою вищого партійно-державного керівництва радянської Росії, а згодом СРСР органи держбезпеки з самого початку почали вибудовувати розгалужену інформаційно-аналітичну систему, яка дозволяла відстежувати динаміку політичного та економічного розвитку країни загалом та УСРР – УРСР зокрема. Подана лідерам більшовиків інформація значною мірою впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва країни, визначала конкретні практичні кроки місцевого керівництва.

Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної і оперативної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф. Дзержинський. У листі до Й. Уншіхта, С. Месінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкорінення в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності [1, л.10-12].

Згодом інформаційно-аналітичні зведення, кримінальні справи, поточне діловодство передавалося до архівного відділення апарату органів державної безпеки. У архівному підрозділі документи відповідно опрацьовувалося за тематичною («троцькісти», «меншовики» тощо), категорією документу (протоколи засідання колегії, трійки) ознакою та приналежністю до конкретного підрозділу (відділу, управління).

Одним з перших дослідників, які почали досліджувати формування діловодства стали В. Ченцов [9] і С. Білокінь [3]. Однак, через обмежений доступ до документів органів державної безпеки вченим було важко дослідити процес формування та діяльності архівних підрозділів органів державної безпеки. Тому метою статті стало вивчення окремих аспектів процесу становлення архівних підрозділів у структурі інформаційно-облікового забезпечення радянських органів державної безпеки у 1920-х – початку 1930-х рр.

Формування діловодства і, як наслідок, створення архіву радянських спецслужб почалося в перші місяці роботи Всеросійської надзвичайної комісії. На організаційному засіданні колегії ВНК 18 березня 1918 р., після переїзду урядових установ до Москви, були, нарешті, уточнені функції основних підрозділів ВНК. Окрім оперативних відділів, був створений загальний відділ, а у його структурі – канцелярія з обслуговування Президії ВНК (3–5 членів колегії для вирішення поточних питань) і його відділів. Вже 31 березня 1918 р. Президією ВНК була затверджена перша Інструкція з діловодства [2, с.5].

Оперативна й адміністративно-господарська діяльність почала фіксуватися у протоколах, довідках, записках, листуванні, які відкладалися в канцелярії і слідчих справах відділів надзвичайних комісій. Довідкове бюро загального відділу надавало у разі службової необхідності відомості про заарештованих і справи, проваджувані ВНК.

Положенням про конструкцію губернських і повітових відділів надзвичайних комісій, прийнятим на I Всеросійській конференції НК 13 червня 1918 р. і доповненим у серпні 1918 р. іногороднім відділом ВНК, передбачалося створення канцелярій при губернській і повітовій НК.

Крім того, кожен із відділів ВНК мав свою канцелярію, очолювану завідувачем справ відділу, він же завідувач архіву відділу. Завідувачем канцелярії та архіву ВНК був призначений М. Мещеряков [6].

У губернській і повітовій НК передбачалася загальна канцелярія із спеціальними столами (контрреволюційний, спекулятивний, іногородній, залізничний) і загальний архів. Завідувач справами відділу ВНК приймав справи, належні до здачі в архів відділу, здавав справи в архів загальної комісії ВНК [2, с.6; 4, с.189-199].

Спочатку архів ВНК зберігався у відділі сховищ господарського відділу ВНК разом із конфіскатом. Проте 9 липня 1918 р. колегія ухвалила рішення про відокремлення архіву ВНК від сховища конфіскації. В. Виноградов вважає, що цей день став датою утворення архіву ВНК як комплексу архівних матеріалів центрального апарату. З 15 листопада 1918 р. архів стає самостійним структурним підрозділом ВНК [2, с.6].

Через відсутність номенклатури справ загальною реєстрацією оперативно-слідчих матеріалів і листування 1 вересня 1918 р. був створений реєстраційно-довідковий відділ на чолі з В. Кінгісеппом [5].

Спочатку були заведені журнали реєстрації слідчих справ і оперативних документів в оперативних відділах ВНК. Проте незабаром реєстрація слідчих справ і оперативних матеріалів здійснювалася вже централізовано по всій ВНК в реєстраційно-довідковому відділі. Тут же ставили на облік заарештованих і видавали довідки у справах.

На II конференції надзвичайних комісій в листопаді 1918 р. була затверджена інструкція «Про нову побудову канцелярської справи». Місцевим надзвичайним комісіям рекомендували жур-

нальний облік реєстрації документів. Канцелярії відділів ВНК мали завести діловодні журнали реєстрації документів, розсильні книги для кур'єрів, книги – описи у справах. Для реєстрації документів передбачалася також карткова система, для повітових НК – алфавітні книги.

Застережень щодо термінів здачі справ у архів не було. В архів здавалися «папери», які формувалися у справи. Інструкція приписувала: «Краще не шкодувати зайвої обкладинки і з кожного питання починати окрему справу». Для швидкого пошуку за роками рекомендувалося на кожен рік замовляти обкладинки різних кольорів: «Тоді лише за зовнішнім виглядом можна відрізнити справи одного року від іншого, і така справа при розкладанні в архіві не повинна опинитися не на своєму місці».

Формувати одиницю зберігання пропонувалося «в порядку історії справи», тобто з дотриманням хронології і предметно-тематичної послідовності. Фотоматеріали дозволялося зберігати в альбомах [2, с.7]. Одночасно з картковою системою реєстрації справ (документів) такий архів набував функціональності.

Для оптимізації документообігу 3 січня 1919 р. Президія ВНК з'єднала канцелярії відділів ВНК. Таким чином, архіви відділів також були об'єднані.

Самостійним залишався тільки архів особливих відділів ВНК. У центральному апараті особливого відділу ВНК було створене реєстраційне відділення, де передбачалися «столи архіваріусів і діловодів». Вони збирали, реєстрували і систематизували документи, формували «поточний архів» з матеріалів особливих відділів військових підрозділів. Реєстраційне відділення очолив Я.П. Роцен.

З 25 липня 1919 р. він став начальником реєстраційно-статистичного відділу ВНК, до складу якого 19 липня 1919 р. на правах відділення увійшов архів ВНК [2, с.8]. У губернських надзвичайних комісіях також була створена реєстраційно-статистична частина, до якої входив архів.

Президія ВНК 31 липня 1919 р. прийняла постанову «Про зосередження архівних справ в одному місці». В архів почали надходити документальні матеріали із загальної канцелярії. Оперативно-слідчі справи відділів ВНК, окрім особливого відділу, концентрувалися в секретно-оперативному відділі, у штаті якого був передбачений стіл реєстрації і статистики.

В губернській надзвичайній комісії закриті справи оперативних підрозділів, згідно з Інструкцією про організацію роботи місцевих органів ВНК, прийнятою 3 лютого 1920 р. на IV конференції надзвичайних комісій, передавалися на зберігання в архів реєстраційно-статистичної частини губернської НК. Архівом завідував співробітник, підпорядкований завідувачеві реєстраційного відділу губНК [7, с.355].

Під час чергової адміністративної реорганізації ВНК 14 вересня 1920 р. було створене управління справами ВНК. До його складу на правах відділу увійшов обліково-реєстраційний відділ з архівом. 1 грудня 1920 р. до складу управління справами ВНК

також були включені колишні самостійні управління справами особливого і транспортного відділів [2, с.8]. Таким чином, ВНК запровадила єдиний документообіг підрозділів.

На 1 січня 1921 р. до складу реєстраційно-статистичного відділення ВНК належали: бюро реєстрації (начальник Назаров), бюро розшуку (начальник Єжова), бюро статистики (начальник О. Сміттен), архів (Б. Хржонц) і довідкове бюро [7, с.189]. У липні того ж року в Інструкції про структуру, внутрішній розпорядок роботи органів ВНК і внутрішнє листування Центральний архів ВНК вперше згадується як підрозділ центрального апарату.

Згідно з вимогами Інструкції, закриті справи треба було здавати в поточні архіви відділів. Коли ж потреба у їхньому практичному використанні зникала, підшиті справи з внутрішнім описом документів здавалися на зберігання в Центральний архів [2, с.9; 9, с.440].

30 березня 1922 р. Центральний архів увійшов до складу відділу центральної реєстрації (ВЦР), створеного на базі реєстраційно-статистичного відділення оперативного відділу. ВЦР очолив колишній начальник відділення Я. Роцен, а з 6 червня 1922 р. головою став О. Шанін [6, с.25, 29].

ВЦР входив до складу секретно-оперативного управління ДПУ. Положення про архів відділу центральної реєстрації (ВЦР) секретно-оперативного управління ДПУ від 13 квітня 1923 р. підтвердило, що він є центральним сховищем матеріалів центрального апарату і місцевих органів державної безпеки.

Структура апарату територіальних органів державної безпеки повторювала структуру центрального апарату. В наказі ДПУ від 20 лютого 1923 р. № 62 були оголошені штати місцевих органів ДПУ. Архівна робота була покладена на реєстраційно-статистичне відділення (відділ) таємно-оперативної частини повноважного представництва губвідділу ДПУ. Територіальні органи були розподілені на чотири категорії за штатним розписом. Так, губернський відділ ДПУ 1-ї категорії мав штат 77 осіб, 2-ї – 59 осіб, 3-ї – 48 осіб, 4-ї – 26 осіб. У губвідділах 3-ї та 4-ї категорій штатного розпису за реєстраційно-статистичний напрям у секретно-оперативній частині відповідав уповноважений [8, с.26].

Керівництво ДПУ – ОДПУ СРСР запровадило принцип концентрації найважливіших архівних справ у Центральному архіві. Тільки нестача приміщень і висока вартість пересилки часто зупиняли цей процес.

Матеріали архіву умовно поділялися на дві групи: «важливі» й «несуттєві». У групах справи отримували валову нумерацію. На кожну справу виписувалася відповідна картка, яка передавалася до центральної картотеки архіву ВЦР секретно-оперативного управління ДПУ. У групі «важливих» виділялися «тематичні» справи, які, незалежно від кількості томів, мали один архівний номер.

З перших місяців 1925 р. почалася масова передача архівних матеріалів у Центральный архів ОДПУ СРСР. Вже в лютому наказом колегії ОДПУ СРСР № 46 військовий архів ОДПУ СРСР (документи про діяльність військ ВНК-ДПУ-ОДПУ) був переданий до Центрального архіву ВЦР [7, с.38].

У листопаді 1925 р. відбулася чергова спроба сконцентрувати в «Центрі» найцікавіші архівні документи з територіальних апаратів. Наказом ОДПУ СРСР від 5 листопада 1925 р. при колегії ОДПУ СРСР була створена частина таємного зберігання архівних фондів для «об'єднання і зосередження в ОДПУ документів і матеріалів таємного, історичного і особливо важливого характеру, що втратили оперативне значення для поточної роботи». Повноважним представництвам і губернським відділам ДПУ СРСР надали три місяці для відбору й відправки документів [2, с.14]. Тим паче, що в умовах розпочатої адміністративно-територіальної реформи (переходу від триступінчатої форми «губернія – повіт – район» до двоступінчатої «округ – район») існувала серйозна небезпека елементарної втрати документів.

На території колишньої губернії формувалося декілька округів. Відповідно кожен округ мав свій окружний відділ ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР. В такому разі було незрозуміло, як діяти архів губернського відділу ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР. Місцеві апарати ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР почали швидко здавати свої архіви. Переважно це були неопрацьовані справи, іноді насипом; не всі з них становили історичну цінність і могли знадобитися для узагальнення досвіду роботи радянських спецслужб. Практична робота з прийому й опрацювання матеріалу, що надходив із місць, була покладена на співробітників ВЦР ОДПУ СРСР.

Начальник архіву ОДПУ Є. Солонович у грудні 1926 р. підготував доповідну записку в колегію ОДПУ СРСР. На його думку, «архів має бути сховищем, яке накопичує досвід роботи ОДПУ, а не складом розрізаних матеріалів». Він запропонував удосконалити діловодство в структурі ОДПУ СРСР, створити типовий перелік для складання номенклатури справ таємного виробництва [2, с.14]. Тепер завідувачі канцелярій та архівів центрального і місцевого апаратів матимуть чітке уявлення про перелік документів, призначених для зберігання, строки зберігання, параметри оформлення архівної справи.

Одночасно існував так званий «поточний архів» центрального апарату ОДПУ СРСР. Наказом адміністративно-організаційного управління ОДПУ СРСР від 1 грудня 1929 р. № 282 була створена «частина таємного зберігання архівних фондів ОДПУ», яку очолив М. Александров [7, с.43].

Через реорганізацію контррозвідувального, особливого, оперативного та інформаційного відділів, відділу політичного контролю секретно-оперативного управління в структурі СОУ ОДПУ СРСР станом на серпень 1931 р. залишилися тільки секретно-політичний відділ і відділ центральної реєстрації (з 1 вересня 1931 р. його очолював Я. Письменний). Тому 4 грудня 1931 р. колегія ОДПУ СРСР ухвалила рішення про реорганізацію ВЦР. Вже 10 лютого 1932 р. був оголошений наказ № 117/з про створення обліково-статистичного відділу (ОСВ) ОДПУ СРСР у складі 1-го відділення (облікове), 2-го відділення (судове), 3-го відділення (оперативно-довідкове), 4-го відділення (статистичне), 5-го відділення (архів).

Після ліквідації СОУ ОДПУ СРСР з 16 квітня 1932 р. ОСВ був безпосередньо підпорядкований голові і колегії ОДПУ СРСР [7, с.54]. За наказом ОДПУ СРСР від 9 вересня 1933 р. на ОСВ, окрім обліку різних категорій політично неблагонадійних громадян, покладався облік усіх виключених із ВКП(б) внаслідок партійних чисток.

Таким чином, основним завданням архівного підрозділу ВНК – ОДПУ СРСР в 1920-х – початку 1930-х рр. було формування, обліку, зберігання і первинна тематична розробка матеріалів органів державної безпеки. Реорганізації архівно-облікового напрямку органів державної безпеки були спрямовані на максимальне використання архівних матеріалів у роботі оперативних відділів, створенні систем обліків, які дозволяли швидко отримати інформацію щодо конкретної особи, руху слідчих справ.

Список використаних джерел:

1. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф.76, оп.3, спр.150, арк.10-12.
2. Архив ВЧК : сборник документов / отв. ред.: В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров ; сост.: В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М. : Кучково поле, 2007. – 719 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
4. К-ГПУ-НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Присайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
5. Кінгісепп Віктор Едуардович (1888-1922) – естонець, у революційному русі з 1905 р., член РСДРП(б) з 1906 р. Закінчив Петроградський імператорський університет у 1917 р. В 1907-1914 рр. – на партійній роботі в Петербурзі, Таллінні; брав участь у виданні більшовицької газети «Кийр» («Промінь») у 1913-1914 рр., підтримував зв'язок із Російським бюро ЦК РСДРП, з більшовицькою фракцією 4-ї Державної думи і з «Правдою». З 22 жовтня (4 листопада) 1917 р. – заступник голови ВРК Естляндського краю, організував Червону гвардію. З 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. – член Виконкому Рад Естляндського краю. Брав участь у розслідуванні справи есерки Ф. Капан, яка вчинила замах на В. Леніна. З листопада 1918 р. перебував на підпільній роботі в Естонії, керував Комуністичною партією. На I (1920 р.) і II (1921 р.) з'їздах КП Естонії обирався членом ЦК і членом політбюро ЦК, створював підпільні друкарні, видавав газету «Комуніст». Заарештований поліцією 3 травня 1922 р. і за вироком військово-польового суду розстріляний в ніч на 4 травня.
6. Мещеряков Микола Миколайович (1891-1936) – росіянин, член партії з вересня 1917 р. Освіта середня, вчився в реальному училищі м. Тамбова. Працював конторником. З 1918 р. в органах ВНК, з листопада 1918 по травень 1921 рр. – завідувач канцелярії управління справами ВНК, з лютого 1920 по 1921 рр. – секретар ВНК, завідувач загального відділу ВНК. У 1921-1923 рр. – заступник керуючого справами ЦК РКП(б). У 1926–1927 рр. – безробітний, мешкав у м. Москві.
7. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917-1991 : справочник / под ред. А.Н. Яковлева ; авт.-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М. : МФД, 2003. – 768 с.
8. Петров Н.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941 : справочник / Н.В. Петров, К.В. Скоркин ; общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ ; под ред. Н.Г. Охотина и А.Б. Рогинского. – М. : Звенья, 1999. – 504 с.

9. Ченцов В.В. Документы органов госбезопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. На материалах Екатеринославской губернии : дис. ... канд. ист. наук. – 07.00.09 / В.В. Ченцов. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.

This article examines the process of forming units in the structure of archival information and accounting support of the Soviet state secret service in the 1920s – early 1930s. Their main task was the formation, registration, storage and processing of materials of state security.

Key words: state secret service, the archives, the Cheka, GPU, thematic development, accounting and Statistics Department

Отримано: 02.10.2012

УДК 930.1:378.4(477.43)«1918/1919»:070

A. A. Telira

**ІСТОРИОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 1918-1919 рр.
(за матеріалами газети «Життя Поділля»)**

У статті на матеріалах незалежної демократичної газети «Життя Поділля» реконструйована історіографічна ситуація в Кам'янець-Подільському державному українському університеті в 1918–1919 рр.

Ключові слова: газета, «Життя Поділля», університет, історик, стаття, рецензія.

Періодична преса від часу свого виникнення була барометром рівня соціально-політичного й культурно розвитку суспільства, зокрема становища інтелігенції – носія наукових знань та культурних цінностей. Найбільш виразно це простежується в періоди соціально-економічних потрясінь, коли перед народом-нацією постає питання збереження своєї державності та самоідентифікації. У такому становищі опинилися українці в період національно-демократичної революції 1917–1921 рр., намагаючись створити і захистити власну державу, запровадити вільне продукування української культури, мови й науки. Важливу роль у цьому відігравали професійні історики П. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський та ін., які сприяли становленню одного з провідних освітянських і наукових осередків України – Кам'янець-Подільського державного українського університету. До складу його професорської корпорації входили ректор професор І. Огієнко, вчені-історики В. Біднов, Д. Дорошенко, П. Клименко, П. Клепатський, Ю. Сіцинський, В. Петр, М. Драй (М. Драй-Хмара), Л. Білецький та інші, котрі поєднували академічну і наукову працю з культурною і просвітницькою діяльністю, друкуючи свої історичні розвідки у місцевій періодиці.

На початковому етапі революції в адміністративному центрі Поділля видавалася низка щоденних газет, що висвітлювали події суспільно-політичного життя регіону та держави, зокрема російськомовні «Подольские губернские ведомости», «Подольский край» і «Подольская мысль». Із відкриттям Кам'янець-Подільського держав-